

³⁷ Там само. – С. 269.

³⁸ Устав 1449 г. ... – С. 757, § 1.

³⁹ Там само. – С. 783, § 16; 789, § 19.

⁴⁰ Контамин Ф. Война в средние века / Пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова. – СПб.: Ювента, 2001. – С. 179.

⁴¹ Пономарев А.Л. Путеводитель по рукописи массарии Кафы 1374 г. // Причерноморье в средние века. – М.: Алетей, 2005. – Вып. 6. – С. 57.

⁴² Мурзакевич Н. Донесение, об осмотре Архива банка св. Георгия // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т.V. – С. 982-983.

⁴³ Устав 1449 г. ... – С. 667.

⁴⁴ Там само. – С. 669, § 5.

⁴⁵ Там само. – С. 668.

⁴⁶ Мыц В. Л. Укрепление Таврики X-XV вв. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 78.

⁴⁷ Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев... – С. 71.

⁴⁸ Marengo E., Manfroni C., Pessagno G. Il Banco di San Giorgio. – Genova, 1911. – P. 456.

⁴⁹ Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII – MCCCCLXXV) / Ed. A. Vigna // Atti della Società Ligure di storia patria. – Genova, 1868. – Т. VI. – P. 330.

⁵⁰ Nicolle D. Italian militiaman 1260-1392. Weapons. Armour. Tactics. – Oxford: Osprey publishing, 1999. – P.28.

⁵¹ Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев... – С. 73.

⁵² Устав 1449 г. ... – С. 686.

⁵³ Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли... – С. 334.

⁵⁴ Устав 1449 г. ... – С. 708.

⁵⁵ Там само. – С. 710.

⁵⁶ Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли... – С. 127.

⁵⁷ Устав 1449 г. ... – С. 710.

⁵⁸ Там само. – С. 705-706.

⁵⁹ Цінові розрахунки зроблені за: Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV вв.: проблемы торговли. – М.: Издательство МГУ, 1990. – С.114, 121-122, 127, 184; Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum filze секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. – СПб.: Алетей, 1998. – Вып. 3. – С. 10, 31; Устав для генуэзских колоний в Черном море / Пер. В. Юргевича // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т.V. – С. 686, 705-710; Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев в генуэзских колониях Крыма в XIV – XV вв. // Ученые записки Кабардинского государственного педагогического института. – 1956. – Вып. 9. – С. 73.

⁶⁰ Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев... – С. 74.

⁶¹ Там само. – С. 73.

⁶² Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII – MCCCCLXXV)... – Т. VI. – P. 151.

⁶³ Устав 1449 г. ... – С. 695.

⁶⁴ Там само. – С. 772.

⁶⁵ Там само. – С. 699, 787.

Summary

Anatoliy Kuz'
(Chernivtsi)

Garrison service in the Genoa colonies of Crimea (first half of XV century): the economic component

The author in his article considers economic mechanisms of garrison service in the Genoa colonies of Crimea in first half XV centuries. The researcher turns special attention on the price policy, wages level, purchasing capacity of staff of garrisons of fortresses. The certain attention is given monetary calculations and units.

УДК 904:739.2(477.8)„09/12”

Альона Вамуш
(Чернівці)

СКРОНЕВІ ПРИКРАСИ ЖІНОЧОГО ГОЛОВНОГО УБОРУ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

В епоху Середньовіччя традиційний костюм багатьох народів доповнювали металеві прикраси. В убранні давньоруської жінки прикраси становили необхідну приналежність. З писемних джерел відомо, що вони були ознакою багатства і знатності. У звичайних людей прикраси були найпростішими, литі, пластинчасті та з дроту. У заможних прошарків населення і знаті – тонкі і дорожчі, іншим словом, ювелірні. Давньоруські прикраси жіночого головного убору Прикарпаття за набором і текстурою знаходять певні аналогії серед матеріалів городищ та поселень з інших суміжних територій середньовічної Русі.

Ключові слова: прикраси, скроневі кільця, колти, кільця-змійовики, серезки-підвіски, серезки «київського типу».

У давньоруський час головний убір вважали найважливішою частиною костюма, особливо у багатих жінок. Проте, як він виглядав, як його носили, відомо досить мало. Головні убори в пам'ятках археології X-XIII ст. походять переважно з поховань і скарбів. Жодна категорія археологічних знахідок не має такої значної різниці у вартості, як ювелірні вироби. Серед основної маси давньоруського населення побутували мідні, бронзові, срібні та зрідка олов'яні й свинцеві прикраси. Основні компоненти комплексу прикрас, що був невіддільною частиною народного жіночого костюма XIX – початку XX ст., формувались в основних ризах в давньоруський період. Саме відомості

про прикраси цієї епохи будуть в центрі нашої уваги. Складовою частиною головного убору були різні скроневі прикраси (скроневі кільця різної форми, колти, підвіски) та прикраси очілля (чільця (начільники), діадери, пластини, коруни та ін.). У пропонованій статті мова йтиме лише про скроневі прикраси жіночого головного убору означеного регіону.

Над цією проблемою працювали: Б.Тимошук¹, Я.Пастернак², В.Петегрич³, С.Пивоваров⁴, І.Возний⁵, Ю.Мисько⁶, Б.Томенчук⁷. В їх працях, досліджено матеріальну культуру, господарство та побут населення Прикарпаття періоду Київської Русі на ґрунті розкопок регіону, відкрито різноманітний речовий матеріал, подано опис основних знахідок предметів ювелірного мистецтва. Проте не було зроблено аналізу та порівняння з центрами давньоруської держави. Тому метою даної статті є аналіз, порівняння, визначення, класифікація металевих прикрас головного убору в давньоруський період. Особливу увагу зосереджено на результатах археологічних досліджень кінця ХІХ – ХХ ст.

Різні форми скроневих прикрас були у вжитку ще в давнину. У середньовіччі вони побутували у Візантії та Західній Європі. У VIII–IX ст. у західних слов'ян ці прикраси були дуже популярними і вважаються їх специфічними оздобами. На східнослов'янських землях звичай носити скроневі кільця особливо пишного розквіту досяг у ХІ–ХІІ ст. Дотримувалися його і селянки, і жительки міст.

Скроневими кільцями називаються прикраси жіночого головного убору, які прикріплювались коло скронь. У сучасних публікаціях немає єдиного терміна для позначення цієї групи оздоб. Більшість науковців називає їх «скроневими кільцями», часто використовують також термін «сережки». Скроневі прикраси з трьох бусинок називають ще кільцями «київського типу», «київськими сережками», «сережками-підвісками»⁸.

В українській науковій літературі ХІХ – першої половини ХХ ст. використовували термін «ковтки»⁹. Під такою назвою ці прикраси обліковані у старих інвентарних книгах ЛІМ (Львівського історичного музею). Етимологічний словник виводить цей термін із праслов'янського «K^hl tati» «ворушити», «хитати», «штовхати»¹⁰. Слово «ковток» у словнику Б.Грінченка пояснюється як «сережки»¹¹. У сучасних українських словниках цього слова вже немає, або ж воно подається як діалектне. Археологи вилучили його з наукового обігу. У новітній науковій літературі дещо відмінна назва «колт» закріпилася лише за скроневими прикрасами торбинкового типу.

Іконографічні та археологічні джерела засвідчують, що скроневі прикраси носили у різний спосіб, по одній або по кілька пар відразу з обох боків голови, їх прикріплювали до головного убору за допомогою стрічки чи шкіряного ремінця, і вони

звисали вниз поза або перед вухом¹²; влітали у волосся у вигляді ланцюжка, нашивали на чільце¹³. Нерідко такі низки кілець звисали до самих пліч. Можливо, їх одягали поверх убруса, як це зображено на фресках ХІІІ ст. у Болгарії¹⁴. Не виключено, що в деяких випадках їх носили і в мочках вух¹⁵. Як вважають деякі науковці, їх носили, прикріплюючи до головного убору на низках із колодочок¹⁶. Інші стверджують, що їх підвішували на спеціальних шнурах¹⁷. Інколи скроневі кільця в мочці вуха як сережки. Із зникненням цього типу прикрас в ХІV–ХV ст. в уборі представниць привілейованого стану з'являються колти з полями, які кріпилися до головного убору (аналогічно кільцям) на ремінцях, ланцюжках і рясках (ланцюжок з колодочок)¹⁸.

В Х–ХІІІ ст. скроневі кільця були одним із найбільш розповсюджених та найулюбленіших на Русі жіночих прикрас, які веселили представниць всіх прошарків давньоруського суспільства. Археологи вважають їх етнічно-визначною ознакою. У кожного східнослов'янського племені, що увійшло до складу Київської держави, був свій особливий тип скроневих кілець, несхожий на такі ж прикраси сусідів. В давньоруських сільських могильниках зустрічається кілька типів скроневих кілець, причому найбільше поширення окремих типів обмежувалось, як правило, певною територією. В ареалі розселення сіверян були поширені так звані спіральні кільця – вигнуті з дроту у вигляді округлої спіралі. На Правобережжі України переважали персноподібні скроневі кільця, вигнуті з дроту в півтора оберту або з відігнутих назад по колу довгим кінцем.

Основна маса скроневих кілець – це прості персноподібні кільця з роз'єднаними кінцями; кінцями, що заходять один за одний; есоподібні та загнутакинцеві півтораобертові. Вони як поодинокі, так і цілими зв'язками знайдені на землях регіону.

Як зазначив Б.Тимошук, давньоруські пам'ятки ХІ–ХІІ ст. генетично зв'язані з слов'янськими пам'ятками більш раннього часу. Найбільш показовими в цьому відношенні є жіночі прикраси, які протягом довгого часу майже не змінювалися. Так, слов'янки Південно-Західної Русі носили мідні або срібні скроневі кільця, кінці яких заходили один за один у півтора оберти. Ці прикраси часто зустрічаються на розкопках в Чернівцях, Василеві, Оунті, Миткові та інших місцях¹⁹.

Ареал поширення таких кілець як срібних, так і бронзових обмежується ареалом розселення племен південно-західної частини східного слов'янства. Вони трапляються в курганах Х–ХІІ ст. літописних волинян, древлан, дреговичів і полян і є їх яскравою етнографічною особливістю²⁰. Подібні типи кілець як поодинокі, так і цілими зв'язками знайдені тільки на Чернівеччині у Ленківцях, Василеві, Дарабанах, Горішніх Шерівцях, Миткові, Оунті, Перебиківцях, Чорнівці, Дністрівці, Борівцях,

Кіцмані, Малятинцях²¹. В численній кількості такі кільця представлені на поселеннях і в похованнях на території Галицької і Волинської земель та землях південних слов'ян X-XII ст.²². У курганах трапляється до 16 екземплярів таких виробів при одному похованому²³.

Окрему групу становлять неспаяні кільця, виготовлені з товстого дроту, один кінець яких розклепаний і завитий у вушко; серед них характерні кільця з есовидно загнутим кінцем (у вигляді латинської літери «S»). Цей вид знайдений також на Волині (Зимне, Новосілки, Теремне, Піддубці, Лище, Ставок, Старожуків, Пересипниця та інші); рідше трапляються вони на Галицькій землі (Пліснеськ, Звенигород, Валява та інші). Я.Пастернак, зазначав, що це були есовидні заушниці, що носилися за вухом, нанизані на кусок шкіри²⁴.

На території регіону зафіксовані знахідки скроневих кілець різних типів – від простих дротяних до складних багатобусинних. Виготовлені вони з міді, бронзи та срібла²⁵. Очевидно, що всі ці кільця виконували захисну функцію. Форма деяких з них дозволяє більш глибоко проникнути й зрозуміти первісний світогляд місцевого населення.

Під час розкопок могильників скроневі кільця, як правило, лежать ланцюжком або купкою зліва і справа коло голови покійниці у різній кількості: від одного до шістнадцяти, нерідко кілька типів одночасно²⁶. Найчастіше вони зустрічаються у похованнях молодих жінок і дівчат. Починали їх носити з певного віку, тому у похованні маленьких дівчаток скроневі кільця покладені, звичайно, у ролі подарунка. Це переважно кілька кілець, нанизаних на одне²⁷.

Знахідки металевих скроневих кілець в місцевих старожитностях зустрічаються досить часто. Вони були символами захисту від навколишнього зла, їх орнамент був наповнений магічною силою²⁸. Всі кільця являли собою коло, а це в первісному світосприйманні мало подвійний зміст: символ сонця і охорона від злих сил. Кругла форма скроневих кілець пов'язується як з солярною символікою, що повинна була сприяти родючості і гарному врожаю, так і з колом – універсальним оберегом від злих сил²⁹.

Найбільш численну категорію скроневих прикрас у давньоруських старожитностях Буковини становлять дротяні кільця, виготовлені із круглого в перерізі срібного чи бронзового дроту. Вони знайдені у Василеві, Дністрівці, Чернівці, Недобов'цях³⁰. Їх особливістю є те, що за формою вони нагадують спіраль. Кільце має, зазвичай, півтора оберту і повернутий в зворотний бік кінець, який часто розплеканий і оздоблений згорнутими у трубочку одним чи двома завитками. Такого типу скроневі прикраси фігурують в археологічних виданнях під різними назвами. Переважно їх називають кільцями із зворотним поворотом кінця, або ж іменують як перснеподібні півторазворотні за-

гнутокінцеві із завитком-кілечком на одному з кінців.

Найбільше на землях краю знахідок скроневих кілець такого типу зафіксовано на Чорнівському городищі (36 екземплярів), матеріали з якого надійно датуються першою половиною XIII ст. Тут вони знайдені як у поодиноких екземплярах у клітках, переважно по 1-3, так і в наборі з 12 штук у клітці №32³¹. Вивчення цих кілець з точки зору їх семантики привело до тлумачення таких виробів як зображень згорнутої в коло змії, що підсилювалося знахідками розпрямлених скроневих кілець («повзуча змія»). Особливо це помітно на кільцях із кінцем, закрученим у трубочку, яка імітує голову плазуна. Значно підсилюють це припущення знахідки в окремих клітках городища розпрямлених скроневих кілець у вигляді повзучої змії. І тому існують версії, називати такі скроневі прикраси кільцями-зміяками³².

З огляду на велике значення образу змії як у язичницькій, так і в християнській традиції ці скроневі кільця вважають прикрасами синкретичного змісту з язичницько-християнським алегоричним наповненням. Зображення плазунів (змій, вужів) були надзвичайно популярними у первісному мистецтві. Вони прикрашають керамічні та металеві вироби багатьох європейських народів і вважаються покровителями дому, провісниками дощу та охоронниками вологи. У слов'ян із зміями були пов'язані два річних свята: 14 вересня та 25 березня, які символізували сезонне «помирання» та «оживання» природи. За етнографічними матеріалами, зміям приписувалися демонічні властивості: богатирська сила, знання лікувальних трав, багатство, жива вода та властивість змінювати образ. Крім того, вони були символами краси і здоров'я. З цього беруть початок звичаї використовувати частини тіла змії (голову, шкіру, язик) та її символічні зображення як захисні (від чар) та лікувальні (від різних недуг, лихоманки) амулети³³.

Не заперечуючи поданого трактування, існують деякі зауваження, що образ змії, як хтонічної істоти, що перегукується з язичницьким образом ящера – господаря нижнього підземно-підводного світу, не вписується у небесну символіку головного убору. І з цієї точки зору, можливо, більш логічніше наголосити на спіралеподібній формі кілець як відображенні космічної солярної символіки. Сама спіраль – дуже давній мотив, що виник у міфології землеробських племен як зображення руху сонячного світила по небесному склепінню. Він також виражає кругообіг життя у природі. Носіння на скронях такого роду кілець могло означати у цьому контексті видимий денний рух сонця від його сходу до заходу³⁴.

З темою сонця пов'язані і намистинні скроневі кільця. На території регіону виявлені як однонаместинні, так і багатонаместинні прикраси. На перших із солярною символікою (положення сон-

ця в zenіті) можна пов'язати центральну намистину, яка додатково могла оздоблюватися круглою зерню в середній частині, як у двох срібних виробках з Цецинського скарбу³⁵. Але найбільше ця символіка проглядається у трьохнамистинних скроневих кільцях. На Чорнівському городищі знайдено 2 екземпляри подібних кілець так званого «київського типу»³⁶. Це трибусинні кільця з гладкими пустотілими кульками, які розділяються перевитим дротом. Останні виготовлені із свинцево-олов'яного сплаву. Аналогічні їм знайдені в Ізяславлі³⁷, на Болохівській землі³⁸, у Пскові та Новгороді і датуються XI – XIII ст.³⁹ Намистини таких кілець є ніби мініатюрним зображенням Сонця в його трьох денних фазах – схід, zenіт і захід. Прикраси такого типу могли кріпитися до нижньої частини головного убору над чолом по 8-12 штук, утворюючи своєрідний вінок на голові жінки⁴⁰.

Серед прикрас городища виділяються ще два срібних трибусинних кільця. Центральна кулька – овальної форми, прикрашена посередині сканню зі срібного дроту. З двох боків від неї йде дрібна зернь у два ряди. Кінці бусини теж прикрашені сканню з перевитого дроту. Бокові – круглі, покриті зерню, і відділяються від великої простою сканню (навитим срібним дротом). Діаметр простою сканню (навитим срібним дротом). Діаметр кільця складає 5,5 см. Повних аналогій їм не виявлено⁴¹. Кільця такого типу відомі серед хорвато-тиверських старожитностей X–XII ст., тільки там вони без зерні⁴². Майже у всіх наукових публікаціях подібні прикраси розглядаються як своєрідні скроневи кільця⁴³.

Значне поширення мали сережки так званого київського типу у вигляді дужки з трьома намистинами, прикрашеними зерню. Зрідка зустрічаються сережки з однією біконічною намистиною на дужці. Жінки племені жителів півночі, наприклад, носили витончений різновид кілець, що нагадує завиток або сплющену спіраль. Радимичам більше подобалися скроневи кільця, у яких від дужки розходилося сім променів, що закінчувалися краплеподібними потовщеннями. До групи променевих належать два срібних п'ятипроменевих скроневих кілець з Маморниці, відлитих у кам'яній формі і знайдених у жіночому похованні⁴⁴. До кожного кільця з внутрішнього боку круглої дужки прикріплені фігурки 2 водоплавних птахів, між якими розміщені пірамідкою три кульки. Образ птаха у слов'янському фольклорі і прикладному мистецтві полісемантичний⁴⁵. Пташка символізувала тепло, світло, обіцяла врожай, багатство, віщувала гарне майбутнє, означала позитивне начало і була пов'язана з космогонічними легендами⁴⁶. В образах птахів уявлялися душі померлих і одночасно – це яскравий символ любовної і весільної лірики. Два птахи – уособлення шлюбної пари, тому, вірогідно, що прикраси з Маморниці входили до весільного набору нареченої, який завжди ніс у собі велику кіль-

кість ритуальної символіки. Роль гуски як символу плодovitості і як обрядової весільної страви зафіксована етнографами в багатьох народів, у тому числі й слов'янських. Є свідчення, що за часів давньої Русі обрядове значення мало лебедине м'ясо⁴⁷. З весільною обрядовістю пов'язане і зображення винограду, який, за народними повір'ями, символізував гарне, «солодке», щасливе життя. Він також згадувався у народній поезії, коли з виноградом порівнювався наречений, а з ягідкою – наречена⁴⁸. У цих виробках, очевидно, простежується давня індоєвропейська ідея про зв'язок неба та землі. Точних аналогій кільцю не знайдено. Разом із тим подібні зображення можуть пояснюватися і з точки зору християнства, де птахи і виноград використовувалися як популярні символи Бога і Святого Духа⁴⁹.

Прототипами для давньоруських трибусинних кілець слугували візантійські прикраси⁵⁰. Не виключено, що візантійські зразки мали іншу символіку, а на давньоруських землях отримали нове «звучання». Із язичницьким світоглядом пов'язуються і срібні трибусинні кільця центральна біконічна бусина яких, прикрашена конічними шипами (променеподібними відростками)⁵¹. Це так звані «рогаті» прикраси, а вже дореволюційні дослідники назвали скроневи кільцями «половецького» типу, їх знахідки – характерна особливість жіночих поховань половецького і чорноклобуцького населення Подібно прикраси виявлені на Буковині в складі Цецинського скарбу і в матеріалах Чорнівського городища⁵². В них знайшли відображення якись первісні вірування кочового населення. Можливо, той факт, що в старожитностях кочівників зустрічається чимало рогоподібних підвісок, що виконували функцію амулетів-онгонів і були пов'язані з шаманськими культами духів⁵³, вплинув на оздоблення таких прикрас. Знахідки такого роду прикрас, очевидно, свідчать про перебування в складі населення регіону вихідців із кочового середовища.

Значно рідше зустрічаються в описах і при розкопках курганів та скарбів дуті круглі колти – парні порожні золоті й срібні підвіски, які кріпилися ланцюжками або стрічками до головного убору, які найбільше подобались городянкам XI–XIII ст. Вони виготовлялись з різних металів, прикрашені перегородчатою емаллю, зерню. Оскільки знаходять колти головним чином при розкопках міських поселень, можна зробити висновок про те, що колти були прикрасами переважно міської і місцевої феодальної знаті. На початку XIII ст. з'являються колти з олов'яно-свинцевих сплавів, що імітують дорогі срібні і золоті, але з більш простим декором. Після ординського завоювання (XIII–XIV ст.) такі колти не прослідковуються, хоча у духовної знаті колти з дорогоцінним камінням згадувалися ще довго. Напевно, вони залишилися у вжитку лише як сімейні реліквії у представників знаті⁵⁴.

Колт – прикраса торбинкового типу, порожни- ну якої, очевидно, заповнювали ароматизаторами. Прийшли вони до нас із Візантії, з провінції Сирії і найбільшого поширення набули наприкінці XI – XIII ст. Колти із скарбів зазвичай виготовляли з коштовних металів – золота і срібла, прикрашали перегородчастою (перебірчастою) емаллю, черню, зерню, сканню. Це були прикраси знаті. Із відомих нам джерел слово «колт» уперше згадане в новгородській грамоті № 335 (1116-1134 р.)⁵⁵. Найчастіше вони були напівкруглої форми, з дужкою зверху. На їх обох боках були різнокольорові емалеві та чернені зображення фантастичних птахів, тварин тощо. Крім того, трапляється інкрустація перлинами. Колти були пустотілі, всередину їх вміщували ароматичні речовини. Інші колти мали вигляд зірки і прикрашалися зерню.

До головного убору колти підвішували в різний спосіб. Так, В. Петегирич зазначав, що вони підвішувались з обох боків до головного убору на довгих стрічках, на які нашивались видовжені опуклі прикраси напівциліндричної форми⁵⁶. Б.Рибаків вважав, що це робилося за допомогою рясен, переважно з колодочок, що закінчувалися на рівні плеча (тоді колт доходив до грудей) та аграфів⁵⁷.

Г.Корзухіна стверджувала, що колти підвішували на складеному вдвоє ланцюжку, який заціпався на замочок. Прикріплені до чільця ланцюжки з колтами опинялися на рівні нижньої щелепи⁵⁸. Такий спосіб кріплення колтів видно па портреті Десислави з фрески в Боянській церкві в Болгарії⁵⁹. Вочевидь, колти підвішували до головного убору на різної форми декоративних стрічках – ряснах чи навіть ремінцях⁶⁰ і зазвичай прикріплювали до нього перснеподібними скроневими кільцями, у яких один кінець був загнутий у спіраль. Проколота в головний убір спіраль кільця затримувала підвіску в місці проколу⁶¹.

Унікальною і найціннішою річчю на «Золотому Тоці» (с.Кринос) був золотий емальований колт торбинкового типу, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом та дрібними двораменними хрестиками. Він всередині порожній, згори відкритий, кругом п'ять дірочок, в яких були первісно на коротких штифтах маленькі кульки. Висота колта – 37 мм, ширина – 25 мм. Цей візантійський витвір є першою знахідкою на західноукраїнських землях, не враховуючи двох дрібних фрагментів, знайдених раніше, а щодо орнаментики – немає досі аналогії на всіх українських землях⁶².

Колти є найбільш яскравою і цікавою категорією речей городищенських скарбів. Однак на інших землях давньоруської держави вони дещо різняться. Так, колти зі скарбу ст. Ізяслава за формально-типологічними ознаками можна поділити на дві групи: 1) великі колти з каймою із порожнистих кульок; 2) маленькі з каймою із дротяних петель. Розподіл їх за скарбами вказує на те, що пара колтів, як правило, була обов'язковим елементом

парадного убору жінки поряд з парою тринамистинних сережок київського типу і комплектом дротяних скроневих кілець. Переважають зображення фантастичного звіра чи хижого птаха з плетінкою, а також зіставлених птахів, грифонів з плетінкою по боках крина, просто рослинний орнамент або складна плетінка.

На щитках маленьких колтів зображені переважно птахи попарно чи по одному, плетінка чи рослинний орнамент. І хоча всі вони виконані гравіруванням і черню по сріблу, за технікою виконання ці колти помітно відрізняються один від одного. Зображення птахів на маленьких колтах, з одного боку, перегукується із зображенням на круглих вставних щитках київських срібних колтів з ажурною каймою⁶³ і, безумовно, походять від орнаментики золотих колтів XI – першої половини XII ст. З другого боку, на деяких маленьких колтах відобразився вплив орнаментики, характерної для великих колтів.

Перелік речей із скарбів демонструє класичний загальноруський комплекс срібних прикрас, що сформувався до середини XII ст. і був характерним для знатної городянки другої половини XII – першої половини XIII ст., але зі своїми особливостями. Найявніть значної кількості дротяних скроневих кілець у складі кожного скарбу поряд з типовими продуктами міського ремесла (колтами і сережками київського типу) свідчать про те, що не лише основне населення, але й місцева знать були вихідцями із місцевого середовища.

На основі писемних джерел та археологічних досліджень можна зробити висновок, що металеві прикраси жіночого головного убору Прикарпаття були складовими компонентами давньоруського костюма. Характеризуються багатством і художністю форм, майстерністю виготовлення, та розгалуженістю функцій. У їх виготовленні та побутуванні вже яскраво виражені тенденції, що опосередковано свідчать про тривалість їх розвитку у слов'ян, вони розвивались, еволюціонували на основі праслов'янських традицій. І хоч наведені дані про прикраси головного убору не дозволяють дати вичерпне висвітлення цієї теми, подальший розвиток археологічних досліджень дозволить, безперечно, збагатити і доповнити характеристику своєрідних жіночих прикрас.

¹ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина: (X – п.п. XIV ст.) – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.; Тимошук Б.О. Зустріч з легендою [Про археологічні дослідження на території Північної Буковини. Історично-краєзнавчі нариси]. – Ужгород: Карпати, 1974. – 127 с.; Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.

² Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961.; Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль – західний бастион України. – Нью – Йорк; Філадельфія, 1961.; Пастернак Я. Коротка археологія західно-украї-

нських земель. – Львів, 1932. – 96 с. / Відбитка з Богословії. – Т.10. – Кн. 3. – С. 62.; Пастернак Я. Старий Галич. – Краків; Львів, 1944.; Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ: Плай, 1998 – 349 с.

³ Петегирич В.М. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983 – Вип.42. – С.47-48.

⁴ Пивоваров С.В. Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини // Археологічні студії – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип.1. – С. 174-183.; Пивоваров С.В. Дослідження давньоруського городища в с. Недобойці у 2003 році // ПССІАЕ : Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2004.; Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра. Чернівці, 2005 – 299 с.; Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.

⁵ Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. – Київ-Чернівці: Золоті литаври, 2009. – Ч.2. – 568 с.; Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 152 с.

⁶ Мисько Ю.В. Космічна символіка давньоруського жіночого металевого убору (за матеріалами Пруто – Дністровського межиріччя) // Традиція і культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – 16-17 грудня, 2005. – К., 2005. – Частина 3. – С. 20-22.; Мисько Ю.В. Давньоруські прикраси з Недобойського городища // МДАПВ – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 233-236.

⁷ Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (Кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах) // ПССІАЕ: Збірник наукових праць – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. – С. 217.

⁸ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 572. Грушевський М. Молотівське срібло // Записки НТШ. – 1898. – Т.25. – С.1-6; Грушевський М. Молотівське срібло // Записки НТШ. – 1899. – Т. 31 – 32. – С.3-4; Грушевський М. Ковтки «київського типу» у сучасних кавказців // Записки НТШ. – 1900. – Т.27. – С.; Грушевський М. Історія України – Руси. – Львів, 1905.

⁹ Грушевський М. Молотівське срібло – С.4. ; Грушевський М. Молотівське срібло... // Зписки НТШ – Т. 31–32. – С.3 ; Грушевський М. Ковтки «київського типу».. – С.7; Грушевський М. Історія України – Руси., Пастернак Я. Старий Галич., 1944.; Пастернак Я. Археологія України., 1961.

¹⁰ Етимологічний словник української мови. – К., 1985.

¹¹ Грінченко Б.Д. Словарь української мови: Перев. – К., 1958. – С. 262.

¹² Грушевський М. Історія України – Руси...; Пастернак Я. Княжий город Перемишль..., 1961.; Корзухина Г.Ф. Русские клады. – М., Л., 1954.

¹³ Левашова В.П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43. – С. – 7-54.; Hensel W. Slowianszczyzna w czesno-średniowieczna. – Warszawa, 1977. – S. 571; Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – С. 100.

¹⁴ Корзухина Г.Ф. Русские клады.. – С. 53-54.

¹⁵ Левашова В.П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43. – С. – 7-54.

¹⁶ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 316-317.

¹⁷ Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X-XV вв. – М., 1981. – С. 14.

¹⁸ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. – М.: Мысль, 1989. – С. 166.

¹⁹ Тимошук Б.О. Північна Буковина... – С. 76.

²⁰ Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – С. 93.

²¹ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина: (X – п.п. XIV ст.) – К.: Наукова думка, 1982. – С. 64, 117, 177, 179, 181; Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – С. 160.; Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (Кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах)... – С. 217.; Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – С. 102.

²² Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – С. 100, 205.

²³ Там само. – С. 100.

²⁴ Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель. – Львів, 1932. – 96 с. / Відбитка з Богословії. – Т.10. – Кн. 3. – С. 62.

²⁵ Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – С.75, 98; Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра. – С. 224, 227; Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – С 102; Пастернак Я. Старий Галич. – С.230.

²⁶ Седов В.В. Восточные славяне... – С. 100.; Уткин А.В. Курганный могильник близ д. Кнугихи на р. Увудь // Краткие сообщения АН СССР. – №205: Славяно-русские древности. – М., 1991. – С. 98.

²⁷ Дучыц Л.У. Касцюм жыхароу Беларусі X-XIII ст. – Мінськ, 1995. – С. 13.

²⁸ Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X-XIII вв. – М.: Наука, 1971 – С.17.

²⁹ Пивоваров С.В. Християнські старожитності... – С. 113.

³⁰ Пивоваров С.В. Середньовічне населення... – С. 224, рис. 47.

³¹ Возний І.П. Чорнівська феодальна... – С. 38.

³² Пивоваров С.В. Християнські старожитності... – С. 115-116.

³³ Там само. – С. 116.

³⁴ Мисько Ю.В. Давньоруські прикраси з Недобойського городища... – С. 234.

³⁵ Пивоваров С.В. Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини... – С. 179.

³⁶ Возний І.П. Чорнівська феодальна... – С. 102, 104.

³⁷ Пискова Г.О. Скарби стародавнього Ізяслава ... – С. 32.

³⁸ Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 200.. – рис. 80, 82, 83, 85.

³⁹ Серегина Т.В. Раскопки в Окольном городе в 1978-1979 гг. // Археологическое изучение Пскова. – М., 1983. – С. 97.

⁴⁰ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – С. 573-574.

⁴¹ Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. – С. 163.

⁴² Левашова В.П. Височные кольца... – С. 19.

⁴³ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – С.337-338.

⁴⁴ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина: (X – п.п. XIV ст.) – С. 179.

⁴⁵ Мисько Ю.В. Космічна символіка давньоруського жіночого металевого убору... – С. 21.

⁴⁶ Маслова Г.С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник. – С. 163.

⁴⁷ Там само. – С. 164.

⁴⁸ Мисько Ю.В. Космічна символіка давньоруського жіночого металевого убору... – С. 20.

⁴⁹ Пивоваров С.В. Середньовічне населення... – С. 228.

⁵⁰ Жиїлина Н.В. Трехбусинные украшения древнерусских кладов XII-XIII вв. (типология, эволюция, технология и орнаментика) // Культура славян и Русь. – М.: Наука, 1998. – С. 314.

⁵¹ Пивоваров С.В. Середньовічне населення... – С. 226, рис. 48, 1.

⁵² Пивоваров С.В. Християнські старожитності... – С. 113.

⁵³ Плетнева С.А. От кочевий к городам. – М.: Наука, 1967. – С. 172-173; Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – С. 124-125.

⁵⁴ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. – С. 166.

⁵⁵ Арцыховский 1963. – С. 24.

⁵⁶ Петегрич В.М. Пам'ятки часу навали золотого ординців на Галицьку землю.. – С. 47.

⁵⁷ Рыбаков Б.А. Древний Чернигов // Материалы и исследования по археологии СССР №11. – М., Л., 1949.. – Т.1 – С. 58.; Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – С. 316-317.

⁵⁸ Корзухина Г.Ф. Русские клады. – С. 54.

⁵⁹ Hensel W. Slowianszczyzna wczesnośredniowieczna. – Warszawa, 1987. – S. 546.

⁶⁰ Якубовський В.І. Болохівські скарби як пам'ятки давньоукраїнського костюма і ремесла // Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник. – Кам'янець – Подільський, 2000. – С. 264.; Мінжук О. Реставрація творів з металу. – К., 1998. – С. 202.

⁶¹ Сабурова М.А. Древнерусский костюм // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 99.

⁶² Пастернак Я. Старий Галич.. – С. 230.

⁶³ Корзухина Г.Ф. Русские клады... – Табл. XXX.

Summary

*Aliona Vamush
(Chernivtsi)*

The Temple Adornments in Head Attire of Old Russian Population of the Ukrainian Pre-Carpathian Region

In Medieval epoch the people of many nations decorated their national costumes with metal adornments. The jewelry was a necessity in the attire of old Russian woman. Historical scripts state those decorations represented the signs of prosperity and nobleness of the people they belonged to. Regular people used to have the simplest decorations – molded, laminated and made of wires ones. Wealthy people and aristocracy had them thin and precious in other words – it was fine jewelry. The old Russian decorations of woman's head attire of Pre-Carpathian area in composition and texture bear full analogies among the materials in the ancient settlements and inhabitations of neighboring territories of the Medieval Rus.

The key words: decorations, temple rings, serpent-shaped rings, earrings-suspenders, «Kyiv style» earrings.

УДК 255 (477.83) „XVIII”

**Богдан Лазорак
(Дрогобич)**

ІНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (XVIII ст.)

На підставі віднайдених нових архівних матеріалів та на основі історико-краєзнавчих розвідок подільських істориків, опублікованих в неофіційній частині «Подольських єпархиальних ведомостей», досліджуються питання інституційного розвитку церковних братств міста Кам'янець-Подільського в унійний період (1700–1793 рр.). На прикладі церковного братства Івана Хрестителя розглядається внутрішня організація унійних братств, а також їх культурно-просвітницька та фінансово-господарська діяльність.

Ключові слова: церковне братство, Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, статут братства, «Подольские єпархиальні ведомости».

Враховуючи сучасну недостатню вивченість питання становлення та розвитку церковних братств як релігійних інституцій, що існували в унійний період Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії¹ (1700 – 1793 р.), особливої ваги набуває вивчення минулого тих братств, котрі діяли в центрі крилоських намісництв (Львів, Галич, Кам'янець-Подільський та ін.).

Перші ґрунтовні історико-церковні дослідження діяльності унійних братств західного Поділля з'являлись на сторінках неофіційної частини «Подольських єпархиальних ведомостей»². В цьому плані досі неоціненними залишаються розвідки Ю.Лотоцького³, Ю.Сіцинського⁴, Д.Синицького⁵, М.Яворовського⁶ та ін⁷. Ці дослідники вперше почали вводити до наукового обігу статuti унійних церковних братств та аналізувати записи актів візитаційних та судових книг Кам'янецького консисторського суду XVIII ст⁸. Фундаментальною залишається праця Ю.Сіцинського «Приходы и церкви Подольской Епархии»⁹. Проте розвідки подільських вчених виразно позиціонують їх як прихильників ідеї «єдиного православ'я», що вказує на їх конфесійну заангажованість¹⁰. Праці українських істориків подекуди опосередковано торкаються історії життя греко-католицьких братств XVIII ст., проте часто містять доволі скупі свідчення¹¹, тоді як польські дослідники поступово наблизились до аналізу унійних братських статутів¹².

На підставі аналізу нових архівних матеріалів (зокрема віднайдених братських статутів XVII – XVIII ст.¹³) та історико-краєзнавчих розвідок подільських істориків, ми намагатимемось простежити чинники, котрі відіграли ключову роль в інсти-